

İBNÜ'L-FAHHÂM

yunca Ebü'l-Abbas Ahmed b. Saîd İbn Neffis, Ebü'l-Hasan Abdülbâkî b. Fâris, Nasr b. Abdülazîz el-Fârisî eş-Şîrâzî, Ebû İshak İbrâhîm b. İsmâil el-Mâlikî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Hâşim gibi hocalardan kıraat ve İbn Bâbeşâz'dan nahiv dersleri aldı. Bizzat kendisi öğrencilik yıllarını anlatırken kıraat çalışmaktan yorgun düştüğünü ve bu arada çok sayıda kitap topladığını, ancak Sicilya'nın düşman işgaline uğraması yüzünden bunların yok olduğunu söyler (Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, II, 911). Bu bilgiden onun tahsilini tamamlamasının ardından Sicilya'ya döndüğü anlaşılmaktadır. Daha sonra İskenderiye'ye yerleşen ve kıraat ilmindeki üstünlüğü ile şöhrete ulaşan İbnü'l-Fahhâm bu ilmin taliplerinin ilgi odağı olmuş ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Silefî, Ebû Bekir Yahyâ b. Sa'dûn el-Kurtubî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Halefullah b. Atiyye, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah el-Lahmî ve Ebû Tâhir el-Huşûfî ondan kıraat ilminde istifade edenlerden bazılarıdır. Zehebî de Kur'an-ı Kerim'i isnadında onun da yer aldığı tariikle okuduğunu belirtir (*A'lâmü'n-nübela*, XIX, 388). Kıraatleri çok iyi ezberlediğine, kıraatte âlî isnad sahibi olduğuna ve güvenilir ilmi kişiliğine işaret edi-

len İbnü'l-Fahhâm Zilkade 516'da (Ocak 1123) İskenderiye'de vefat etti. Ebü'r-Rebî Süleyman b. Abdülazîz, onun ölümünü duyduğu zaman Şark'ta ve Garp'ta kıraat vecihlerini ondan daha iyi bilen birini görmediğini belirtmiştir (Silefî, s. 175).

Eserleri. 1. *et-Tecrîd li-(fi) buğyeti'l-mürîd*. *Keşfü'z-zunûn*'da (I, 354) zühul eseri olarak *et-Tecvid li-buğyeti'l-mürîd* adıyla kaydedilen kitap kıraat-i seb'aya dairdir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*'inin kaynakları arasında zikrettiği *et-Tecrid*'in en karışık ve anlaşılması zor kıraat kitaplarından biri olduğunu ve onu kendisinin *et-Takyid fi'l-hulfi beyne's-Şâtıbiyyeti ve't-Tecrid* adlı çalışmasıyla anlaşılır hale getirdiğini söylemektedir (*Ğāyetü'n-Nihāye*, I, 374-375). Yazma nüshaları Râgıb Paşa (nr. 6) ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Ali Üsküdarlı, nr. 19, 51) kütüphanelerinde kayıtlı olan eser, Mes'ûd Ahmed Seyyid tarafından yapılan yüksek lisans çalışması ile (1409, el-Câmiatü'l-İslâmiyye ed-dirâsâtü'l-ulyâ et-tefsîr, Medine) neşre hazırlanmıştır (kitabın diğer nüshaları için bk. *el-Fihrisü's-şâmil*, I, 100-101). 2. *Müfredetü Ya'kûb*. On kıraat imamından Ya'kûb el-Hadramî'nin Velîd b. Hassân, Ravh b. Ab-

dülmü'min ve Ruveys tarafından rivayet edilen farklı okuyuş vecihlerinin ve ayrıca Ya'kûb el-Hadramî kıraatıyla Nâfî' b. Abdurrahman'ın, râvilerinden Kâlûn'un Ebû Neşîr Muhammed b. Hârûn el-Mervezî tariikiyle gelen kıraatı arasındaki farklılıkların ele alındığı bu çalışmada da İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'inin kaynakları arasında yer almıştır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 59/19; Râgıb Paşa Ktp., nr. 6; Nurossmaniye Ktp., nr. 95; Emel Esin Ktp., nr. 162).

BİBLİYOGRAFYA :

Silefî, *Mu'cemü's-sefer* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1414/1993, s. 175; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 164-165; Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, 127; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela*, XIX, 387-389; a.mlf., *Ma'rifetü'l-kurrâ* (Altıkulaç), II, 909-911; İbnü'l-Cezerî, *Ğāyetü'n-Nihāye*, I, 374-375; a.mlf., *en-Neşr*, I, 75-77; Süyûtî, *Hüs-nü'l-muhâdara*, I, 495; *Keşfü'z-zunûn*, I, 354; *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 518; U. Rizzitano, "İbn al-Fahhâm Muqrî 'Siciliano", *Studi orientistici in onore di Giorgio Levi Della Vida*, Roma 1956, II, 403-424; a.mlf., "İbn al-Fahhâm", *EP* (İng.), III, 760-761; *el-Fihrisü's-şâmil: 'Ulâmü'l-Kur'an, mahfûzâtü'l-kur'ât* (nşr. el-Mecmau'l-melkî), Amman 1987, I, 100-101; "İbn Fahhâm", *DMBI*, IV, 379-380.

MUHAMMED EROĞLU

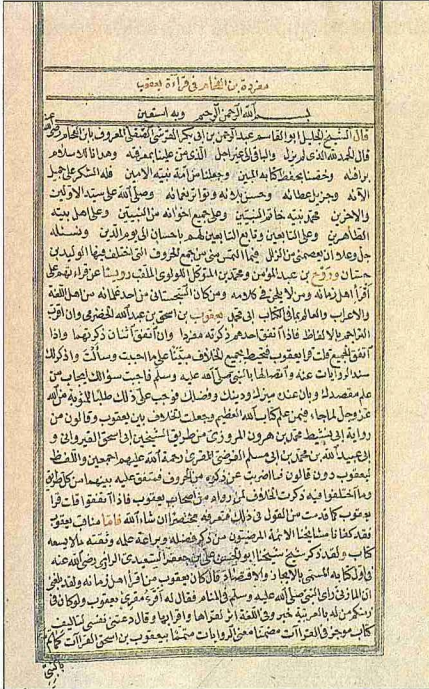
İBNÜ'L-FAKİH

(Abn el-fakihe)

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (ö. III-IV./IX-X. yüzyıl)

Kitâbü'l-Büldân adlı eseriyile tanınan İslâm coğrafyacısı.

İbnü'l-Fahhâm'ın *Müfredetü Ya'kûb* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 59/19)

Nisbesinin yanı sıra kitabında Hemedan'a dair ayrıntılı bilgi vermesi sebebiyle de Hemedan'da doğduğu tahmin edilmektedir. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekte, ancak kendilerinden rivayette bulunduğu İbn Dîzil el-Hemedânî (ö. 281/894), İbn Eyyûb er-Râzî (ö. 294/907), İbn Abdûs el-Cehşiyârî (ö. 331/942-43) ve İbn Lâil el-Hemedânî (ö. 398/1007) gibi şahsiyetlerle görüşmüş olmasından yola çıkarak 255-330 (869-942); bk. Perviz Ezkâî, s. 10) veya 230-318 (845-930); bk. *Kitâbü'l-Büldân*, neşredenin girişi, s. 11) yılları arasında hayatta olduğu düşünülmektedir. Hayatına dair hemen hemen hiç bilgi yoktur. Hemedan'dan başka Bağdat'ın topografyasını da çok iyi bilmesinden orada uzun süre yaşadığı anlaşılmaktadır. Ailesinden birçok fakih, muhaddis ve edip yetiştiği gibi babası ve kendisi

de hadis ilminde ün kazanmıştı (Yâkût, II, 200).

Eserleri. İbnü'l-Fakih'in günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü'l-Aḥbârî'l-Büldân*'dir. İsmi, bazı yazma nüshalarında *Aḥbârü'l-Büldân* şeklinde geçmekle birlikte (Tskitishvili, XXIII/3 [1980], s. 307) tahkikli neşrini yapan Yûsuf el-Hâdî'ye göre *Kitâbü'l-Büldân*'dır (neşredenin girişi, s. 13). Önceleri yalnız muhtemelen Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer eş-Şeyzerî'ye ait olan 413 (1022) tarihli muhtasarı ile tanınan eserin (Berlin Staatsbibliothek, nr. 6035; British Library, nr. 7496; India Office, London, nr. 617; bu muhtasarın daha sonra tesbit edilen bir nüshası Özbekistan Bilimler Akademisi, Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü, nr. 3097/1'de kayıtlıdır) 1923 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Meşhed Âsitâne-i Kuds-i Rezevî Kütüphanesi'nde 200 varaklık bir nüshası bulunmuştur. Muhtasarda yer almayan Türkler'e ve Irak coğrafyasına dair orijinal bilgiler içeren bu nüshanın da kitabın tamamı değil ancak bir kısmı olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan İbnü'n-Nedîm eserin aslını 1000 varak olarak gösterirken (*el-Fihrist*, s. 675) çağdaşı Makdisî, İbnü'l-Fakih'in bu kitabını beş cilt halinde gördüğünü yazmaktadır (*Aḥsenü't-tekâsîm*, s. 5); bu da mevcut nüshanın beş katı demektir. Bazı araştırmacılar ise eldeki metnin orijinalin yarısı kadar olduğu kanısındadır (Krachkovski, s. 163). Mevcut nüshayı muhtasarla birlikte neşreden Yûsuf el-Hâdî'ye göre muhtasar denilen metin aslında kitabın birinci bölümünün muhtasarı, Togan'ın bulunduğu nüsha ise eserin orijinalinin ikinci bölümüdür (*Kitâbü'l-Büldân*, neşredenin girişi, s. 6).

Eserde en son 290 (903) yılı olaylarından bahsedilmesi telifinin o yıl civarında tamamlandığı kanaatini uyandırmaktadır (*Muḥtaşaru Kitâbi'l-Büldân* [nşr. M. J. Goeje], neşredenin girişi, s. 10). Irak ekolünün Bağdat ve Irak yerine Mekke ve Hicaz'a öncelik veren koluna mensup olan İbnü'l-Fakih eserine kozmografik bir girişle başlamakta ve Arap yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, İrmîniye, Mâverâünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında coğrafî, edebî, efsanevî bilgiler verdikten sonra Türkler'in içtimâî hayatına, âdet ve geleneklerine dair önemli açıklamalar yapmaktadır. Müellifin yoğunlaştığı konular özellikle fetihler, şehirlerin kuruluşu ve vergilerdir. Eserin tesbit edilebilen yazılı kaynakları Çin ve Hindistan için Süleyman et-Tâcir, Bağdat ve topog-

rafyası için Yezdicerd el-Kisrevî'nin günümüze ulaşmayan *Fezâ'ilü Bağdâd ve şifâtühâ* adlı kitabı, Türk kabileleri ve şehirleri için Ebü'l-Abbâs-i Mervezî ve Saîd b. Hasan es-Semerkindî'dir. Bunların yanında, ilâveten İbn Hurdâzbih'in eserinin şu anda elde bulunmayan kısmından ve Belâzürî'nin kayıp bir çalışmasından alıntılar yapmış olması kitabın değerini arttırmaktadır. Müellif, İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-aḥbâr*'ından ve Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ından geniş pasajlar aktarmış, ayrıca eski Grek coğrafyacılarından da faydalanmıştır (eserin kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. *Kitâbü'l-Büldân*, neşredenin girişi, s. 13-37; Pervîz Ezkâî, s. 50-57). Kitapta yazılı kaynakların yanı sıra pek çok şifahî rivayete de yer verilmiştir.

İbnü'n-Nedîm'in, İbnü'l-Fakih'in Ceyhânî'nin kitabındaki bilgileri çaldığına dair iddiasını ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira onun eserini Ceyhânî'den önce yazmış veya Ceyhânî'nin ondan almış yahut her ikisinin İbn Hurdâzbih'ten yararlanmış olmaları da ihtimal dahilindedir (*Kitâbü'l-Büldân*, neşredenin girişi, s. 39; Krachkovski, s. 239-240). Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, İbnü'l-Fakih'i kitabının içeriğinden dolayı eleştirerek Câhiz'in mukallidi olmakla suçlamış, ancak yine de onu İbn Hurdâzbih ile birlikte coğrafyanın öncüleri arasında saymıştır. Yâkût el-Hamevî ve Zekeriyâ el-Kazvî'nin de İbnü'l-Fakih'i üstat kabul etmiş ve kitabından nakiller yapmışlardır. Öte yandan Hasan b. Muhammed Kummî gibi tarihçiler kitaplarında geniş biçimde ondan faydalanmışlardır. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed et-Tûsî ise *'Acâ'ibü'l-maḥlûkât* adlı kitabının büyük kısmını müellifinin adını vermeden *Kitâbü'l-Büldân*'dan almıştır. Bundan dolayı eser sadece coğrafya değil aynı zamanda tarih ve edebiyat için de kaynak olmuştur.

Kitâbü'l-Büldân'ın muhtasarı önce Michael Jan de Goeje tarafından yayımlanmış (Leiden 1885), daha sonra tamamını Henri Massé Fransızca'ya (*Abrégé du Livre des Pays*, Damas 1973), yalnız İran ile ilgili kısımları H. Mes'ûd Farsça'ya (Tahran 1349/1970) çevirmiştir. Meşhed nüshasını önce Fuat Sezgin (tıpkıbasım halinde; Frankfurt 1987), ardından Yûsuf el-Hâdî muhtasarla birlikte (Beirut 1996) neşretmiştir; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî ile M. Saîd Asîrî de nüshanın Sevâd, Ahvaz ve Türkler'le ilgili bölümünü yayımlamışlardır (Mekke 1417/1997). Ayrıca kitap pasajlar halinde çeşitli dillere

çevrilmiştir (Tskitishvili, XXIII/3 [1980], s. 305-306; *Ehr.*, VIII, 25).

İbnü'l-Fakih, biri İbnü'n-Nedîm'in söz ettiği *Kitâbü Zikri's-şu'arâ'i'l-muḥdeğin ve'l-bülegâ'i minhüm ve'l-müfḥâmîn (el-Fihrist*, s. 675), diğeri ise kendisinin *Kitâbü'l-Büldân*'ın ateşgedeler bahsinde (s. 509) atıfta bulunduğu *Kitâbü'l-'Acâ'ib* adlı iki eser daha kaleme almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut 1996, neşredenin girişi, s. 5-47; a.mlf., *Muḥtaşaru Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1885 → neşredenin girişi, s. 10 (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992; a.mlf., *Terceme-i Muḥtaşaru'l-Büldân* (trc. H. Mes'ûd), Tahran 1349/1970, tercüme edenin girişi, s. 7-25; Makdisî, *Aḥsenü't-tekâsîm*, s. 5; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Şüveymî), s. 675; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 199-200; I. Krachkovski, *Târîhu'l-edebî'l-coğrafiyyi'l-'Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963, s. 162-163, 239-240; A. G. Ellis, *Catalogue of Arabic Books in the British Museum*, London 1967, I, 175; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve rahḥâletü'l-müslimîn*, Cidde, ts. (Dârü'l-be-yâni'l-Arabî), s. 84-88; Abdurrahman Hamide, *A'lâmü'l-coğrafiyyine'l-'Arab*, Dimaşk 1404/1984, s. 131-147; Pervîz Ezkâî, *Târîhîniğârân-ı İrân*, Tahran 1373/1994, s. 8-138; Zeki Velidî [Togan], "İbnü'l-Fakih'in Yeni Nüshası", *TY*, I/4 (1341), s. 297-304; a.mlf., "İbn al-Fakih'in Türklerle Ait Haberleri", *TTK Belleten*, XII/45 (1948), s. 11-16; Otar Tskitishvili, "Concerning the Tashkent MS of a Geographical Treatise by Ibn al-Faqih al-Hamadani", *JESHO*, XXIII/3 (1980), s. 304-308; Dihhudâ, *Luğatnâme*, I, 298; S. Maqbul Ahmad, "Djuğhrâfiyâ", *EP* (İng.), II, 579-580; H. Massé, "İbn al-Fakih", a.e., III, 761-762; İna'yettullah Rızâ, "İbn Faqih", *DMBİ*, IV, 408-412; Anas B. Khalidov, "Ebn al-Faqih", *Ehr.*, VIII, 23-25.

CENGİZ TOMAR

İBNÜ'L-FARADİ

(ابن الفرضی)

Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed
b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî
(ö. 403/1013)

Tarihçi, edip, fakih
ve hadis hâfızı.

351 (962) yılında Kurtuba'da (Cordoba) doğdu. Babasının ferâiz ilminde meşhur olması sebebiyle İbnü'l-Faradî diye anılır. Çocukluk ve gençlik yıllarını doğduğu şehirden geçirdi ve Yahyâ b. Mâlik b. Âiz, Muhammed b. Yahyâ el-Harrâz, Muhammed b. Muhammed b. Ebû Düleym, Ebû Abdullah İbn Fahhâr, İbn Ebû Zeyd, İbn Müferric, Ebû Ca'fer İbn Avnillah ve Abbas b. Asbağ gibi hocalardan hadis, fıkıh, ede-